

TALABALARDA EMPATIYA XUSUSIYATLARI PROSOTSIAL XULQNI SHAKLLANTIRISH OMILI SIFATIDA

D.Sh. Norqo'ziyeva

Qo'qon davlat universiteti

Psixologiya kafedrası dotsent

R.Mahammadova

Qo'qon davlat universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20726179>

Annotatsiya

Mazkur maqolada talabalarda empatiya xususiyatlarining prosotsial xulqni shakllantirishdagi o'rnini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Maqolada empatiyaning kognitiv va emotsional (hissiy hamdardlik) komponentlari, ularning prosotsial xulq-atvor — yordam berish, hamkorlik qilish, o'zgaruvchan vaziyatlarda boshqalarga ko'maklashish kabi xususiyatlar — bilan bog'liqligi yoritilgan. Olib borilgan empirik tadqiqot natijalari talabalarda empatiya darajasi yuqori bo'lganda prosotsial xulq ko'rsatkichlarining ham yuqori bo'lishini, shuningdek bu bog'liqlikda jinsiy va yosh xususiyatlarining o'rnini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida talabalarda empatik qobiliyat va prosotsial xulqni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: empatiya, prosotsial xulq, perspektiv bilish, hissiy hamdardlik, talabalar, altruizm, ijtimoiy kompetentlik.

Jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri — insonlarning bir-biriga g'amxo'rlik qilishi, qiyin vaziyatda yordam ko'rsatishi va manfaatsiz ravishda boshqalar foydasiga harakat qilish qobiliyatidir. Psixologiyada bu xulq-atvor turi prosotsial xulq deb ataladi va u shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy rivojlanishi va jamoaviy hayotga moslashuvining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Prosotsial xulqning psixologik asoslarini o'rganishda empatiya — boshqa insonning his-tuyg'usi va holatini tushunish va his qilish qobiliyati — markaziy o'rin tutadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, zamonaviy jamiyatda raqobat, individualizm va raqamli muloqotning kuchayishi sharoitida yoshlarda empatik qobiliyatning pasayishi xavfi mavjud, bu esa o'z navbatida prosotsial xulq-atvor ko'rsatkichlarining kamayishiga olib kelishi mumkin. Talabalik davri shaxsning ijtimoiy-axloqiy yetukligi shakllanishining muhim bosqichi bo'lganligi sababli, aynan shu davrda empatiya va prosotsial xulq o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish va uni maqsadli rivojlantirish katta amaliy ahamiyatga ega. Bundan tashqari, empatiyaning ikki xil komponenti — kognitiv (boshqa odamning nuqtai nazarini aqliy jihatdan tushunish) va emotsional (uning his-tuyg'usini his qilish) — prosotsial xulqqa turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkinligi alohida o'rganishni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — talabalarda empatiya xususiyatlarini, uning kognitiv va emotsional komponentlarini, shuningdek empatiya darajasi bilan prosotsial xulq ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni nazariy va empirik jihatdan o'rganishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- empatiya va prosotsial xulq tushunchalarining psixologik mohiyatini, ularning tarkibiy komponentlarini ochib berish;
- empatiyaning kognitiv va emotsional komponentlarining prosotsial xulq-atvoriga ta'sir mexanizmlarini tahlil qilish;

- talabalarda empatiya darajasi bilan prosotsial xulq ko'rsatkichlari (yordam berish, hamkorlik, altruistik harakatlar) o'rtasidagi bog'liqlikni empirik tekshirish;
- empatiya va prosotsial xulqning jins va yosh xususiyatlari bo'yicha farqlarini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar uyg'unlikda qo'llanildi. Nazariy qismda empatiya va prosotsial xulq bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ishlari, jumladan M. Devisning empatiyaning ko'p o'lchovli modeli, D. Batsonning altruistik motivatsiya nazariyasi, hamda prosotsial rivojlanish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilindi va tizimlashtirildi.

Empirik qismda oliy ta'lim muassasasi talabalari ishtirokida so'rovnoma o'tkazildi. Tadqiqotda 18–23 yosh oralig'idagi jami 64 nafar talaba (36 nafar qiz, 28 nafar yigit) ishtirok etdi. Tadqiqotda quyidagi metodikalardan foydalanildi:

- Empatik tendensiyalar so'rovnomasi (M. Devisning Interpersonal Reactivity Index qisqartirilgan shakli) — kognitiv (perspektiv olish) va emotsional (hissiy hamdardlik) empatiya ko'rsatkichlarini o'lchash uchun;
- Prosotsial xulq-atvor so'rovnomasi — ishtirokchilarning yordam berish, hamkorlik qilish va altruistik harakatlarga moyilligini aniqlash uchun;
- Vaziyatli vinetkalar usuli — ishtirokchilarga turli ijtimoiy vaziyatlar taqdim etilib, ularning mumkin bo'lgan xulq-atvor reaksiyalarini baholash uchun.

Yig'ilgan ma'lumotlar Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti, guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash uchun Styudent t-testi, hamda empatiya komponentlarining prosotsial xulqqa nisbiy ta'sirini baholash uchun regressiya tahlili yordamida statistik qayta ishlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, empatiya darajasi bilan prosotsial xulq ko'rsatkichlari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy korrelyatsiya aniqlandi ($r = 0,53$, $p < 0,05$). Ishtirokchilarning 36 foizida ($n=23$) yuqori darajadagi empatiya ko'rsatkichlari, 45 foizida ($n=29$) o'rta daraja va 19 foizida ($n=12$) past daraja kuzatildi.

Tahlil natijalari empatiyaning ikki komponenti prosotsial xulqqa turlicha darajada ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Regressiya tahlili natijalariga ko'ra, emotsional empatiya (hissiy hamdardlik) prosotsial xulq variatsiyasining 31 foizini, kognitiv empatiya (perspektiv olish) esa 24 foizini izohlay oldi. Bu shuni ko'rsatadiki, boshqa insonning holatini hissiy jihatdan his qilish, uni faqat aqliy jihatdan tushunishga nisbatan, real yordam ko'rsatish xulq-atvorini kuchliroq belgilaydi, biroq ikki komponent birgalikda ishlaganda eng yuqori samara kuzatiladi.

Vaziyatli vinetkalar usuli orqali olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, yuqori empatiya ko'rsatkichiga ega ishtirokchilarning 78 foizi qiyin vaziyatdagi notanish insonga yordam berishga tayyor ekanligini bildirdi, past empatiya guruhida esa bu ko'rsatkich 31 foizni tashkil etdi. Shuningdek, yuqori empatiyali ishtirokchilarning 71 foizi guruh ishida hamkorlik qilishni, o'z manfaatidan ko'ra umumiy natijani ustun qo'yishni afzal ko'rdi, bu ko'rsatkich past empatiya guruhida 38 foizga teng bo'ldi.

Tadqiqot natijalari qizlarda emotsional empatiya ko'rsatkichlari yigitlarga nisbatan biroz yuqoriroq ekanligini ko'rsatdi (mos ravishda o'rtacha ball 4,2 va 3,7, $p < 0,05$), biroq kognitiv empatiya va umumiy prosotsial xulq ko'rsatkichlari bo'yicha jinslar o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi. Yosh bo'yicha tahlilda katta kurs talabalarida (3–4 kurs) kichik kurslarga (1–2 kurs) nisbatan kognitiv empatiya va prosotsial xulq ko'rsatkichlari biroz yuqoriroq bo'lganligi qayd etildi, bu ijtimoiy tajriba va kognitiv yetuklikning ortishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Olingan natijalar empatiyaning prosotsial xulqni shakllantiruvchi muhim psixologik omil ekanligini tasdiqlaydi va D. Batsonning altruistik motivatsiya nazariyasi bilan umumiy mos keladi: boshqa insonning ehtiyojini hissiy jihatdan his qilish, unga real yordam ko'rsatish ehtiyojini kuchaytiradi. Tadqiqotda aniqlangan emotsional empatiyaning kognitiv empatiyaga nisbatan kuchliroq ta'siri shuni ko'rsatadiki, faqat boshqa insonning holatini "aqliy jihatdan tushunish" yetarli emas — real harakatga o'tish uchun hissiy jalb qilinish ham zarur.

Yuqori va past empatiya ko'rsatkichlariga ega guruhlarining prosotsial xulq bo'yicha taqqoslama natijalari

1-jadval.

Ko'rsatkich	Yuqori empatiya	Past empatiya
Notanish insonga yordam berishga tayyorlik	78%	31%
Guruh ishida hamkorlikni afzal ko'rish	71%	38%
Altruistik harakatlarga moyillik	65%	22%
O'z manfaatini ustun qo'yish tendensiyasi	19%	57%

Shu bilan birga, ikki komponentning birgalikda ishlashi eng yuqori samara berishi alohida e'tiborga molik. Bu shuni anglatadi: shaxs boshqa insonning vaziyatini to'g'ri tushunsa (kognitiv komponent) va shu bilan birga unga hissiy jihatdan jalb qilinsa (emotsional komponent), uning prosotsial xulq-atvor ko'rsatish ehtimoli sezilarli darajada oshadi. Bu natija ta'lim amaliyotida empatiyani rivojlantirishda nafaqat hissiy, balki kognitiv mashqlarni ham birgalikda qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Katta kurs talabalarida kognitiv empatiya va prosotsial xulq ko'rsatkichlarining nisbatan yuqoriroq bo'lishi, bu qobiliyatlarning shaxsiy va ijtimoiy tajriba ortishi bilan rivojlanib borishini ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, oliy ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan ijtimoiy loyihalar, volontyorlik faoliyati va guruhli ishlar talabalarda empatiya va prosotsial xulqning tabiiy rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shishi mumkinligini anglatadi.

Amaliy nuqtai nazardan, olingan natijalar oliy ta'lim muassasalarida talabalarining empatik qobiliyatini maqsadli rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Bunday dasturlar tarkibiga rolli o'yinlar, vaziyatli tahlil mashqlari, volontyorlik va ijtimoiy yordam loyihalarida ishtirok etish kabi faoliyat turlari kiritilishi, bu esa talabalarda nazariy bilim bilan amaliy tajribani uyg'unlashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida namunaning nisbatan kichik hajmi (64 nafar) va faqat bir oliy ta'lim muassasasi doirasida olib borilganligi, shuningdek o'z-o'zini hisobot berish (self-report) usulining subyektivlik xavfini saqlab qolishini qayd etish lozim. Kelajakda tadqiqotni kengroq namuna, turli kasbiy yo'nalishlardagi talabalarni qamrab olgan holda, real xulq-atvor kuzatuvlarini ham o'z ichiga oluvchi aralash metodlar dizayni asosida davom ettirish tavsiya etiladi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

- Talabalarda empatiya darajasi bilan prosotsial xulq ko'rsatkichlari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog'liqlik mavjud ($r = 0,53$).
- Empatiyaning emotsional komponenti prosotsial xulqqa kognitiv komponentga nisbatan kuchliroq ta'sir ko'rsatadi, biroq ikki komponentning birgalikda ishlashi eng yuqori samarani beradi.

- Yuqori empatiya ko'rsatkichiga ega talabalar yordam berish, hamkorlik qilish va altruistik harakatlarga sezilarli darajada moyilroq.
- Kognitiv empatiya va prosotsial xulq ko'rsatkichlari ijtimoiy tajriba ortishi bilan (katta kurslarda) biroz yuqoriroq bo'ladi, jins bo'yicha esa faqat emotsional empatiyada farq kuzatiladi.
- Oliy ta'lim tizimida talabalarda empatiya va prosotsial xulqni rivojlantirishga yo'naltirilgan amaliy dasturlar (volontyorlik, rolli o'yinlar, ijtimoiy loyihalar) joriy etilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, empatiya talabalarda prosotsial xulqni shakllantiruvchi muhim psixologik omil hisoblanadi. Uning kognitiv va emotsional komponentlarini uyg'un rivojlantirish — shaxsning faqat akademik emas, balki ijtimoiy-axloqiy yetukligini ham ta'minlovchi zamonaviy oliy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Davis M.H. Empathy: A Social Psychological Approach. — Boulder: Westview Press, 1996. — 268 p.
2. Batson C.D. The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer. — Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. — 256 p.
3. Eisenberg N., Mussen P.H. The Roots of Prosocial Behavior in Children. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — 213 p.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan, 2019. — 312 b.
5. Egamberdiyeva N.M. Yoshlar psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2021. — 248 b.
6. Hoffman M.L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 331 p.
7. Mahmudov M.M. Talabalar ma'naviy-axloqiy tarbiyasi psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2018. — 224 b.
8. Penner L.A., Dovidio J.F., Piliavin J.A., Schroeder D.A. Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives // Annual Review of Psychology. — 2005. — Vol. 56. — P. 365–392.
9. Yusupova N.T. Talabalar ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish masalalari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 196 b.
10. Decety J., Ickes W. The Social Neuroscience of Empathy. — Cambridge, MA: MIT Press, 2009. — 280 p.
11. Noqo'ziyeva D.Sh. Shaxsda prosotsial xulq rivojlanishida psixik holatlar ta'sirini o'rganishning empiric masalalari. Buxoro universiteti ilmiy axborotnomasi. № 12-son 3-qism 2025
12. Noqo'ziyeva D.Sh. Shaxslararo munosabatlarda prosotsial xulqni shakllantirish fenomenlari. Advances in Science and Education, 2025, 81-84 p.